

ПАНЧАТАНТРА: ІСТОРІЯ НАПИСАННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Собецька О. Е.

Лише близько двох століть назад, починаючи з епохи романтизму, в Європі пробуджується інтерес до художнього слова країн Сходу; з'являються перші переклади текстів, робляться спроби їх системного вивчення. Хоча не можна сказати, що раніше індійська література була зовсім чужа для європейської культури. Першими літературними пам'ятками, що прийшли з Індії і збагатили духовне життя народів Середземномор'я, а пізніше і Північної Європи, були твори санскритської оповідальної літератури – збірки казок, притч та байок, які стали широко відомими. Одним із таких творів була індійська «Панчатантра».

Мета даної статті – прослідкувати історію написання та дослідження «Панчатантри».

На сучасному етапі в Україні твори індійської літератури досліджуються мало. Зазвичай можна знайти лише переклади деяких творів. «Панчатантри» було присвячено багато праць і статей у часи популярності теорії німецького вченого Т. Бенфея, але ці дослідження були досить односторонні та йшли у двох головних напрямках: або розглядали питання походження, або намагалися відновити оригінальний текст пам'ятки.

Оскільки серед усіх творів індійської класики найбільшу популярність за межами країни отримала «Панчатантра», що за декілька століть була перекладена на десятки мов Сходу та Заходу, ми вважаємо дослідження долі цього твору актуальним.

«Панчатантра» викликала особливий інтерес після того, як Т. Бенфей у 1859 році опублікував переклад цього твору німецькою мовою і висунув теорію про індійське походження всього сюжетного різноманіття прозового фольклору, окрім байок про тварин, які він, посилаючись на байки Езопа, відносить до античності. Ця теорія мала великий вплив на подальший розвиток фольклористики. Прихильниками і послідовниками Т. Бенфея стало багато вчених із різних країн світу.

Досліджував шляхи поширення «Панчатантри» російський вчений А. Пинін. За основу він взяв твір «Басни Бидпая или Стефанит и Ихлиат». А. Пинін вважав, що найдавніші з пере-

кладних повістей були живими літературними творами свого часу, тому що оброблялися під впливом російських традицій та набували особливостей, властивих лише російському життю.

Помітним явищем у фольклористиці кінця ХІХ ст. була праця Л. Колмачевського «Животный эпос на Западе и у славян» (Казань, 1882), у якій, до речі, були згадки про деякі українські народні казки пор тварин. Автор вважав, що тваринний епос походить зі Сходу, а саме з Індії. Не оминули увагою тваринний епос та працю Л. Колмачевського і українські вчені. Професор М. П. Дашкевич ще у 1883 році дав рецензію на цю книгу. Пізніше М. Дашкевич видав окрему працю «Вопрос о происхождении и развитии эпоса о животных по исследованиям последнего тридцатилетия» (Київ, 1904), у якій проаналізував ставлення до цієї проблеми європейських фольклористів і дійшов висновку, що жодна з висунутих наукою гіпотез стосовно тваринного епосу не може мати права на абсолютну вірогідність, так само як жодна з них не може бути спростована.

У ранній період своєї діяльності на ідеї Т. Бенфея спирався й український вчений, історик М. Драгоманов. Дослідник вважав, що в народній словесності, котру так багато людей схильні брати в цілому за продукт місцевого національного витвору, міститься певна кількість елементу запозиченого та інтернаціонального.

Проте не усі дослідники сприйняли цю теорію.

Джозеф Бедьє був, напевне, найбільш переконливим критиком теорії Бенфея. У своїй роботі «Les Fableaux: Etudes de Littérature Populaire et d'Histoire du Moyen Age» (1925) («Фабліо: дослідження народної літератури Середніх віків») Бедьє говорить, що Бенфей помилявся, тому що його висновки не можуть бути доведені. Бедьє припускав, що полігенез чи «незалежне виникнення» однакових сюжетів можуть бути причиною поверхневої схожості та паралелей.

Більше століття тривала полеміка про походження індійських та грецьких байок, але до цього часу так і не знайдені вирішальні аргументи, що підтвердили б точку зору про запозичення індійцями грецьких сюжетів або протилежну думку. Недостатньо лише констатувати запозичення, не менш важливо розкрити специфіку та закономірності тих змін, що кожний автор та кожний народ привносять у використану ними тему чи сюжет [Гринцер 1963, 195].

І. Франко займався літературною обробкою байок інших народів. Головним завданням його творчої роботи над запозиченими байками було: надати їм український національний колорит, наблизити їхній зміст до «смаку, розуміння й оточення наших дітей і нашого народу» і вдягнути в національну форму. Крім збірки «Коли ще звірі говорили», яскравий зразок художнього опрацювання народної байки маємо в історичній поемі «На Святоюрській горі». У цьому творі автор переповів коломийковим розміром байку про селянина і вужа, так звану «Байку Хмельницького».

Отже, після того як історико-літературні дослідження вперше виявили виключну роль давньоіндійської оповідальної традиції у світовому літературному процесі, в європейській науці склалося уявлення про Індію як про «батьківщину казок», але пізніше було доведено помилковість такої точки зору.

«Панчатантра» – збірка повчальних розповідей та віршів, що датуються приблизно III–IV ст. н. е. Вона відома в Індії також в інших обробках під назвами «Тантракхьяїка», «Тантракхьяна» («Повчальні розповіді»), «Панчакхьянака» («П'ять книг»)[Шор 1962, 310], «Південна Панчатантра», «Панчатантра Непалу», «Хітопадеша», «Пурнабхадра» [Edgerton 1924, 12]. Початковий текст «Панчатантри» втрачений, до нашого часу дійшли лише її пізніші обробки. Одна з найдавніших редакцій тексту – кашмірська, так звана «Тантракхьяїка» [Повести, сказки, притчи древньої Індії 1964, 7].

Історія виникнення «Панчатантри» і досі остаточно не з'ясована [Панчатантра 1988, 3]. Як виявили дослідники XX ст., оригінал «Панчатантри» був написаний санскритом. Давньоіндійська мова – санскрит – була літературною мовою брахманів, тому вважається, що упорядник «Панчатантри» був брахманом. «Панчатантра» як самостійна збірка з'явилася лише у I тис. н. е., зародження окремих розповідей, що увійшли у цю збірку, слід віднести до ще більш давнього періоду. Деякі байки про тварин, напевне, можуть належати до культурної спадщини доарійського населення Індії. Писемність населення індійських міст долини Інду III тис. до н. е. ще не розшифрована, але вивчення зображень на печатках, знайдених у цих містах, показує, що вже на той час побутували деякі оповідки про тварин та божества, які знаходять аналогії у пізнішій індійській літературі, у тому числі в буддійських джатаках (джатаки – це казки, байки, цікаві історії

та інші витвори народної фантазії, які зазнали авторської обробки і оформилися як художні притчі на тему перероджень Будди). Виявлення ранніх версій сюжетів «Панчатантри» в буддійських творах дало можливість Т. Бенфею висунути дещо передчасну тезу про буддійське походження і самої «Панчатантри», і усїєї казкової літератури Індії. Перебільшеність цієї точки зору з'ясувалася давно – як показали подальші дослідження, спільності деяких сюжетів буддійської оповідальної літератури і «Панчатантри» недостатньо для обґрунтування саме буддійського їх походження. Більшість сюжетів джатак, як і «Панчатантри», були витвором народної творчості [Джатаки 2003, 4].

Пізніше на ці найдавніші доарійські перекази наклалися легенди, принесені арійськими завойовниками. У VII і VIII мандалах (піснях) «Рігведи» та в інших пам'ятках ведичної літератури виявлені сліди розповідей про тварин, які передують байкам «Панчатантри». Війна ворон та сов, про яку йдеться у третій книзі «Панчатантри», згадується і в «Махабгараті», але найбільшу схожість «Панчатантри» можна углядіти з буддійськими джатаками, де широко відображений загальноіндійський (добуддійський) цикл казок та байок про тварин. Отже, поява «Панчатантри» була результатом тривалого розвитку різних жанрів літератури Давньої Індії, що об'єдналися у цьому дуже своєрідному творі [Панчатантра 1958, 313–315].

Дата та місце створення «Панчатантри», як і особа її упорядника, не можуть бути точно встановлені. Ім'я Вішнушарман було, напевне, псевдонімом того брахмана, який укладав цю збірку. Вирішення питання ускладнюється тим, що початковий текст книги до нас не дійшов. Поряд із кашмірською «Тантракхьяюкою» до числа найдавніших редакцій «Панчатантри» належить версія, що стала основою для східноіндійського тексту пам'ятки. Близький до нього варіант, який, можливо, походить від північно-західного індійського тексту, що не зберігся, ліг в основу самостійної збірки «Хітопадеша». Вільною обробкою однієї з перших версій «Панчатантри» є редакція, що належить невідомому джайністському монаху, який жив приблизно в XI ст. н. е. Варіант книги, що має назву «Панчакхьянака», нашому читачеві відомий з перекладу вибраних розповідей, виконаних Р. О. Шор [Панчатантра 1930, 159]. «Панчатантра» була перекладена багатьма індійськими мовами.

Витоки «Панчатантри» сягають індійських народних переказів далекої давнини, і в кінці свого довгого та складного шляху із збірки настанов для царів, написаної штучною літературною мовою брахманів, «Панчатантра» знову перетворюється на вірші для народу, на збірку оповідок, які люди передають один одному [Панчатантра 1958, 320].

В історії, що передує збірці як вступ, розповідається, що «Панчатантра» була створена брахманом Вішнушарманом для нерозумних царевичів, щоб навчити їх різним наукам та, перш за все, науці державного управління. Посилання на нерозумність царевичів, очевидно, повинно було пояснити розважальну форму настанов, які пропонувалися читачеві, а згадка про науку управління державою – про присутність у книзі повчань, адресованих царям. Хоча таких «царських» настанов у книзі немало, це не робить її у повній мірі «інструкцією для царів». Дидактика «Панчатантри» дуже різноманітна, і рекомендації царям не є її головною, тим паче єдиною ціллю. Поряд із ними тут подані уроки релігійної моральності, чисельні повчання житейської мудрості. Створюючи цю збірку, автор «Панчатантри», очевидно, намагався поєднати у ній різноманітні дидактичні традиції та надати своїм читачам настанови на всі випадки життя.

Як різноманітна дидактика «Панчатантри», так і різноманітний її матеріал, напевне, почерпнуті автором із різних писемних та усних джерел. Сюди ввійшли байки, казки про тварин, побутові казки, анекдоти та приклади різноманітних видів повчальної поезії – від віршованого прислів'я до моралістичної проповіді високого стилю. Увесь цей різноманітний у змістовому та жанровому відношенні матеріал автор все ж намагається поєднати у цілісну конструкцію. Тому він використовує так звану рамочну композицію, де завдяки об'єднуючій рамці пов'язуються новели, казки чи байки [Література древнього Востока 1984, 116].

Збірка поділяється на п'ять великих розповідей («книг»). Всі вони поєднані з історією-вступом. У кожному з п'яти розповідей, у свою чергу, вставляється певна кількість оповідей та віршів. Оповіді та вірші подаються принагідно, під час бесід, які відбуваються між героями головної розповіді. У деяких випадках ланцюг «включень» на цьому не закінчується – тоді вставлена розповідь стає рамкою для ще однієї чи двох оповідей. Таким чином створюється багатоступенева структура, внутрішня цілісність якої забез-

печується додатковими засобами. По-перше, дбаючи про єдність окремої книги, автор намагається підпорядкувати вставлені розповіді рамковій, встановлюючи між ними стилістичну та змістову дистанцію: вставлені розповіді прості і порівняно короткі, рамкові – витримані у відносно високому стилі, включають описи та довгі діалоги, побудовані на зразок філософських бесід; вставлені розповіді навчають практичної моральності, рамкові – ускладнені політичною та релігійною проблематикою. По-друге, щоб досягти єдності збірки в цілому, між п'ятьма рамковими розповідями встановлюються зв'язки за допомогою тематичного та змістового переключу [Литература древнього Востока 1984, 116, 117].

Перша книга – «Роз'єднання друзів» – розповідає про дружбу лева та вола, яку зруйнував своїми хитрощами підступний шакал. Друга – «Здобуття друзів» – показує, як багато можуть зробити слабкі створіння: ворон, миша, олень та черепаха, коли вони пов'язані вузами дружби і діють спільно. Третя книга – «Про ворон та сов» – учить різних способів ведення війни. Четверта – «Втрата набутого» – обрамлена казкою про мавпу, що спритно уникла смертельної небезпеки, та дельфіна (у деяких варіантах перекладу – чудовисько), котрий через надмірну довірливість випустив свою здобич. П'ята книга – «Нерозважливі діяння» – трохи відрізняється за композицією від перших чотирьох: спочатку йде розповідь про нерозважливого цирюльника, який побив монахів; сюди вставлена друга розповідь, а у другу – третя, що і становить обрамлення для всіх наступних [Повести, сказки, притчи древней Индии 1964, 6, 7].

Незвичайний успіх «Панчатантри» на батьківщині супроводжувався її визнанням та поширенням і в інших країнах [Панчатантра 1958, 320]. Існує близько 140 перекладів її на шістьдесят мов світу, що видавалися понад 250 разів [Панчатантра 1988, 7]. Одна з пізніших південноіндійських версій «Панчатантри» стала основою для перекладів, зроблених у Південно-Східній Азії. Ця обробка збірки відома в Сіамі, Індокитаї та Індонезії в обробках яванською, лаоською мовами та мовою таї. Рух «Панчатантри» відбувався не лише на південний схід від Індії, але і на північ та північний схід від неї. Через свої центрально-азіатські обробки, як виявив академік Б. В. Владімірцев, збірка увійшла в монгольську літературу. Найбільший успіх отримав той варіант, що поширився на захід. За легендою, цьому сприяв

перський правитель Хосрой Ануширван (531 – 579 рр. н. е.): почувши, що в Індії існує книга, корисна для царів, він доручив придворному лікарю Барзуї (Бурзоє – за Є. Е. Бертельс [Калила и Димна 1957, 8]) поїхати в Індію та привезти «Панчатантру». Цей лікар зробив її переклад середньоперською (пехлевійською) мовою. Переклад цей не зберігся, але про нього можна судити за перекладами іншими мовами, які були зроблені з перекладу Барзуї. Після того як книга, що отримала у новій обробці назву «Каліла і Дімна», була перекладена пехлевійською мовою, з'явився її переклад із пехлевійської на сирійську. Цей переклад був зроблений близько 570 р. сирійцем Будом. Сирійський переклад, напевне, точно передавав пехлевійський текст твору. Арабський переклад був зроблений у VIII ст. н. е. на основі того ж пехлевійського джерела. Автором арабської обробки «Каліли і Дімни» був Абдаллах Ібн аль-Мукаффа [Панчатантра 1958, 321]. Дослідники вважають, що книга отримала назву «Каліла і Дімна» таким чином: імена шакалів у «Панчатантрі» були Каратака і Даманака, а оскільки в пехлевійському письмі звуки *p* та *l* позначаються одним і тим самим знаком, Ібн аль-Мукаффа міг прочитати їхні імена у пехлевійському тексті як Калілаг і Дімнаг. Арабський текст книги привернув до себе велику увагу завдяки тому, що її дидактичний характер був вдало замаскований байками. Вже на початку XII ст. н. е. рабі Іоель переклав її з арабської на давньоєврейську. Давньоєврейська обробка між 1263 та 1278 рр. н. е. була перекладена Іоанном Капуанським латинською мовою, отримавши назву «*Directorium vitae humanae*» («Настанови людському життю»). Цей латинський переклад став, у свою чергу, основою для низки перекладів західноєвропейськими мовами. В кінці XI ст. н. е. Сімеон син Сіфа переклав «Калілу і Дімну» з арабської на грецьку та назвав її «Стефаніт і Іхліат», помилково побачивши в імені Каліли якийсь зв'язок зі словом «ікліль» (діадема) і асоціювавши Дімну з арабським «діман», що означає «сліди кочування». Таким чином, у грецькому перекладі книга стала називатися «Увінчаний і Слідопит». Грецький переклад став основою для перекладу давньослов'янського [Калила и Димна 1957, 9]. Європа познайомилася з «Панчатантрою» через арабську обробку книги, що була перекладена декількома європейськими мовами.

У середині II тис. н. е. – через тисячу років після створення «Панчатантри» – ця книга починає жити новим життям у Європі,

де багато чого на той час виявилось співзвучним тій картині суспільства, що зображена в «Панчатантрі». У найкращих творах європейської літератури цієї епохи можна знайти віддалені сліди впливу східної збірки байок та новел. Вплив індійської словесності виразився також у тому, що винайдена в її межах рамкова композиція була запозичена багатьма літературами середньовіччя та нового часу – від арабської книги казок «Тисяча і одна ніч» до європейських «Кентерберійських розповідей» Дж. Чосера та «Декамерона» Дж. Боккаччо.

З індійським оригіналом «Панчатантри» Європа познайомилася набагато пізніше. Якщо арабська обробка «Панчатантри» вплинула на художнє життя Європи, то в XIX ст. вивчення оригіналу «Панчатантри» збагатило європейську науку [Панчатантра 1958, 322].

І. Хертелю належить заслуга «відкриття» найдавнішої обробки «Панчатантри» – «Тантракхьяїки». Він опублікував цілу низку пізніших версій пам'ятки та провів їх критичний аналіз; ним була проведена велика й плідна робота з вивчення внутрішніх зв'язків і взаємовпливів окремих рецензій «Панчатантри» та інших оповідальних збірок індійської літератури.

Оригінал «Панчатантри» був перекладений російською мовою вперше Р. О. Шор у 1930 році – це була збірка окремих розповідей з «Панчатантри». Наступний переклад з'явився у 1958 році і зробив його О. Я. Сиркін. У 1988 році був зроблений переклад цього твору українською мовою І. Серебряковим.

Отже, «Панчатантра» відіграла важливу роль у розвитку європейської науки та культури. Вплив індійської оповідальної літератури, що досягла досконалості художньої форми в епоху розквіту класичної індійської культури в середині I тис. н. е., швидко поширився на інші країни. Окрім запозичення сюжетів, вплив індійської словесності на літератури Сходу і Заходу виразився і у запозиченні останніми виробленої в межах індійської літератури рамкової композиції. Донині «Панчатантра» є улюбленою в багатьох країнах світу. Ми вважаємо перспективним проведення подальших досліджень цього твору, зокрема – виявлення його впливу на українську казкову традицію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Edgerton F. The Panchatantra Reconstructed // American Oriental Series: Vol. 2 // American Oriental Society. New Haven, Connecticut, U. S. A., 1924. – Volume 2: Introduction and Translation. – 406 p.
2. Гринцер П. А. Древнеиндийская проза (обрамленная повесть). – М.: Изд. Восточной литературы, 1963. – 268 с.
3. Джатаки // Составление, вступительная статья, примечания Б. Захарьина; стихи в переводе А. Голембы./–М.: Художественная литература, 1979. – 350 с.
4. Джатаки: избранные рассказы о прошлых жизнях Будды. – СПб.: МЭОО «Возрождение» – Культурный центр «Уддияна», 2003. – 416 с.
5. Калила и Димна // Перевод с арабского И. Ю. Крачковского, И. П. Кузьмина, предисловие Е. Э. Бертельс. – М.: Издательство восточной литературы, 1957. – 283 с.
6. Литература древнего Востока. Иран. Индия. Китай. (тексты) // Авторы-составители Ю. М. Алиханова, В. Б. Никитина, Л. Е. Померанцева. – М.: Издательство МГУ, 1984. – 352 с.
7. Панчатантра (П'ять кошків житейської мудрості). Шукрапаті (Сімдесят оповідок папуги) // Переклад із санскриту І. Серебрякова і Тамари Іваненко. – К.: Дніпро, 1988. – 383 с.
8. Панчатантра // Перевод с санскрита А. Я. Сыркина, статья В. В. Иванова. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – 373 с.
9. Панчатантра или Пять книг житейской мудрости // Перевод с санскрита, предисловие и комментарии И. Серебрякова, стихи в переводе Алева Ибрагимова, оформление художника Е. Соколова. – М.: Художественная литература, 1989. – 479 с.
10. Панчатантра. Избранные рассказы // Перевод с древнеиндийского, предисловие и примечания Р. О. Шор. – М.: Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук, 1930. – 159 с.
11. Повести, сказки, притчи древней Индии // Составление, предисловие и примечания А. Я. Сыркина. – М.: Наука, 1964. – 300 с.
12. Шор Р. О. Предисловие к «Двадцати пяти рассказам Веталы» // Избранные труды русских индологов-филологов. – М.: Изд. Восточной литературы, 1962. – 382 с.